

Dede İbn Rüşd'ün el-Beyan ve't-Tahsîl Adlı Eserinde "Tahsîl" ve "Tevcîh" Kavramlarının İncelenmesi*

Examination The Concept of "Tahseel" and "Tawjeeh" In Ibn Rushd al-Jadd's al-Bayan va't-tahseel

Bilal İbrahimoglu**

Öz

Tahsîl kelimesi, h-s-l (حصل) kökünden türemiş olup hâsıl olan şeyin temyiz edilmesi anlamına gelmektedir. Söze izafet edildiğinde (Tahsîlü'l- kelâm), bir sözü mahsûlüne (o sözle elde edilmek istenen maksada) ulaştırmak anlamına gelmektedir. Bu anlamdan hareketle, sözü fazlalıklarından arındırarak elde edilmek istenen asıl sonuca götüren eserlere "Muhassal" denmiş, İslam ilim geleneğinde bir telif türüne de bu şekliyle ad olmuştur. v-c-h (وجه) kökünden türemiş olan "Tevcîh" kelimesi ise, bir şeyi bir yere yönlendirmek, bir yöne doğru döndürmek gibi anlamlara gelmektedir. Endülüs'lü Mâlikîler'in önde gelenlerinden Dede İbn Rüşd, mezheb fûrûuna dair kaleme aldığı hacimli eserine bu iki kavramı da kullanarak *el-Beyân ve't-tahsîl ve'ş-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'îl fi mesâilî'l-Müstahrece* şeklinde uzunca bir isim vermiştir. Aslında o, bu isimlendirmeye mezheb müntesibi olarak gerçekleştirdiği fikhî faaliyetler hakkında bazı işaretler de vermektedir. Bu çalışmada öncelikle *el-Beyan ve't-tahsîl* hakkında kısa bir bilgi verilecektir. Daha sonrasında bu eserde "tahsîl" ve "tevcîh" kavramlarının hangi anlamlarda kullanıldığı bazı fûrû fikh örnekleriyle gösterilecektir.

Anahtar kelimeler: Fıkıh, Endülüs, Dede İbn Rüşd, Tahsîl, Tevcîh

Abstract

The Arabic word "Tahseel" which is derived from the h-s-l root, means to get discerned the obtained thing. When it comes in a genitive case with a saying, it means to lead a sentence to its purpose (the point that was intended with it). Therefore, from this meaning that the books that aimed to purify the sayings from its overages named as "Muhassal". In addition, the same name was given to one of the types of composition in Islamic tradition. The Arabic word "tawjeeh" which is derived from the w-j-h root, means to lead one thing or turn it to a direction. Its root meanings are face and direction. Ibn Rushd al-Jadd, who was one of the leaders of Maliki's school of law in Andalusia, also used these two terms in the naming of his book, which was related to lawful issues of Maliki's school. The long name of that book is "al-Bayan wa'l-tahseel wa'l sharh wa'l tawjeeh wa'l-taleel fi masaili'l- mustakhrajah". Actually, by this naming, he also aims to give some cues about his Islamic jurisprudence activities as a Maliki follower. This work will firstly give short introduction of "al-Bayan wa'l-Tahseel". After that, it will point out the different meanings of the terms "tahseel" and "tawjeeh" which were used in this book by giving some substantive law examples.

Keywords: Fiqh, Andalus, İbn Rushd al-Jadd, Tahseel, Tawjeeh

* Bu makale Bilal İbrahimoglu'nun "Dede İbn Rüşd'ün Mâlikî Mezhebindeki Yeri" adlı doktora tezinden üretilmiştir. Makale Geliş Tarihi: 20.10.2020, Makale Kabul Tarihi: 24.12.2020.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, uveyys@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-8842-2969

Giriş

Bir şeyin kendisine ait olmayan şeylerden kurtulup, kendi varlığına devam etmek anlamındaki h-s-l (حصل) kökünden türeyen “tahsîl” (تحصيل), hâsıl olan şeyin temyiz edilmesi anlamına gelmektedir. Kelâma izafetle kullanıldığında, bir sözü mahsûlüne (o sözle elde edilmek istenen maksada) ulaştırmak anlamına gelmektedir.¹ Yine bir meyvenin kabuğundan arındırılarak kendisinin elde edilmesi ya da toprağın içinden altının elde edilmesi de tahsîl olarak isimlendirilmektedir.² Bu anlamdan hareketle olsa gerek, sözü fazlalıklarından arındırarak elde edilmek istenen asıl sonuca götüren eserlere (kelimenin ism-i meful kalıbı kullanılarak) “Muhassal” denmiş, İslam ilim geleneğinde bir telif türüne de bu şekliyle ad olmuştur.

Yüz, yön anlamındaki v-c-h (وجه) kökünden türeyen “tevcih” ise, bir şeyi bir yere yöneltmek, bir yöne doğru döndürmek gibi anlamlara gelmektedir. Vecih, bir mesele ya da konunun farklılaşan durumlarını ifade etmek üzere çeşitli ilim dallarında kullanılmaktadır. Örneğin Hadis ilminde vecih; sahâbî, tâbîi ya da bir başka kaynağa ulaşan senedin ileriki tabakalar ayrıldığı kolları ifade etmek için kullanılırken³, kıraat ilminde ise kıraat, rivayet ve tarik dışında kalan ve tahsîli zorunlu olmayıp tercihe bağlı olan okuyuş farklılıklarına denilmektedir.⁴

Fıkha doğru intikal edildiğinde, vecih kavramının Şâfiî mezhebinde bir mezheb içi fikhî istidlal kavramı olarak yoğun bir şekilde kullanıldığı, anlamına dair mezheb içerisinde tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Şâfiî mezhebinde bu kavram, biri daha kapsamlı diğeri ise ona göre daha dar olarak iki farklı manada kullanılmaktadır. Genel anlamına bakıldığında vecih Şâfiî fakihlerin, imamlarının usûl, kaide ve görüşlerinden hareketle ürettikleri içtihatlar demektir.⁵ Dar anlamında ise sadece tahrir türü ictehadları ifade etmektedir.⁶ Ancak vecih kavramına yüklenen anlam ve kavramın kullanımının

¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2005), “hsî”, 6/260.

² Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcî'l-'arûz min cevâhiri'l-Kâmûs* (y.y. Dârü'l-hidâye, ts.), 28/302.

³ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/155

⁴ Abdülhamit Birışık, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/427.

⁵ Bilal Aybakan, “Şâfiî Mezhebi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 38/242.

⁶ Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi'nin Teşekkül Süreci*, (İstanbul: İfav, 2015), 473.

mezheb müntesibi fakihler arasında değişkenlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca mezhepte yer alan görüşlerin vecih olarak mı, yoksa bu kavrama yakın ve irtibatlı olan “tarik” ve “tahrîc” mi olduklarına dair tartışmalar da zaman zaman yaşanmaktadır.⁷ Mâlikî mezhebi’nde ise gerek Şâfiî mezhebinde kullanıldığı şekliyle bir mezheb içi fikhî istidlal kavramı olarak gerekse başka bir anlamda vech kavramının kullanıldığına pek rastlanılmamaktadır.

Gerek tedris gerekse telif faaliyetleri ile mezhebe önemli katkıları olan Dede İbn Rüşd, Mâlikî fûrû-u fikhına dair kaleme aldığı hacimli eserini; *el-Beyân ve’t-tahsîl ve’s-şerh ve’t-tevcîh ve’t-ta’lîl fî mesâilî’l-Müstahrece* şeklinde isimlendirirken “tahsîl” ve “tevcîh” kavramlarını kullanmıştır. İbn Rüşd, kitabını bu şekilde isimlendirmesiyle aslında fikhî faaliyetlerine de işaret ediyor gibidir. Bu çalışmada öncelikle İbn Rüşd’ün el-Beyân ve’t-tahsîl adlı eseri hakkında bilgi verildikten sonra, bu eserde “tahsîl” ve “tevcîh” kavramlarının hangi anlamlarda kullanıldığı, eserden örneklerle anlatılacaktır.

1. el-Beyân ve’t-Tahsîl

İbn Rüşd’ün, Utbî’nin *el-Müstahrece* adlı eserine yazmış olduğu hacimli bir şerhtir. Kitap tarih içerisinde şu isimlerle anılmıştır; *Kitabü’l-beyân ve’t-tahsîl*, *el-Beyân ve’t-tahsîl limâ fi’l-Müstahreceti mine’t-tevcîh ve’t-ta’lîl* ve *el-Beyân ve’t-tahsîl ve’s-şerh ve’t-tevcîh ve’t-ta’lîl fî mesâilî’l-Müstahrece*⁸. Kitabın tahkikini yapan Muhammed Haccî, son ismi tercih etmesinin sebeplerini şöyle sıralamaktadır: 1- Bu isim eserin müellifinin çağından günümüze kadar gelen tüm yazma nüshalarındaki isimlere şamildir. 2- Müellifin asrına yakın zamanda yaşamış ve umumî icazet yoluyla eseri tahsîl etmiş olan İşbilî’nin (öl. 575/1179) *el-Fehrese*⁹ adlı eserinde ve yine döneme yakın kaynaklardan olan Ahmed b. Yahya ed-Dabbî’nin (599/1203) *Buğyetü’l-mültemisi*’nde¹⁰ bu adla yer almaktadır. 3- Bu isim, müsemmaya daha uygundur. Zira İbn Rüşd’ün bu

⁷ Bu üç kavram ve aralarındaki ilişki hakkında daha detaylı bilgi için bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi’nin Teşekkül Süreci*, 476-489.

⁸ İbn Rüşd, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, 1/6, neşredenin girişi. İbn İzârî ise kitabı *Şerhu’l-Müstahrece* olarak isimlendirmektedir. Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib fî ihtisârî ahbâri mülûki’l-enderûs ve’l-mağrib*, thk. Beşşar Avvad Ma’ruf (Tunus: Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, 2013), 3/61.

⁹ Ebubekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî, *Fehresetü mâ revâhu an şuyûhihi mine’d-devavini’l-musanefe fî durubi’l-ilm ve envai’l-maarif* (Kâhire: Mektebetü’l-Hancı, 1994), 243.

¹⁰ Buradaki isimlendirmede “et-tevcîh” ifadesi yer almamaktadır. Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed ed-Dabbî, *Buğyetü’l-mültemis fî târihi ricâli ehli’l-Endelûs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-lübnânî, 1990), 1/74

eserde yaptığı tam olarak da *el-Müstahrece*'nin şerhi, tevcihî ve ta'îlidir. *el-Müstahrece* ise herhangi bir açıklama ya da şerh olmaksızın sadece sema kayıtlarından oluşmaktadır. 4- *el-Beyân ve't-tahsîl* hakkında kendi talebelerinden el-Venşerîsi'ye (öl. 914/1508) gelene kadar tüm fukahanın eser hakkında en çok kullandığı tabir “şerh”tir. Kitap için verilen üç isimden bu kelimeyi içerisinde barındıran ise sadece üçüncüsüdür.¹¹

İbn Rüşd bizzat kendi ifadeleriyle eserin telifine, 506 yılında bazı talebelerin kendisinden *el-Müstahrece*'nin anlaşılmayan, açıklanmaya muhtaç bazı noktalarını açıklamasını istemesi üzerine başladığını ifade eder.¹² Olayın seyri İbn Rüşd'ün anlatımına göre şöyledir: Bazı talebeler *el-Müstahrece* metnini kendisine okurken, kimi noktalarda takılmaktadırlar. Takıldıkları mesele hakkında gerek *el-Müstahrece* içerisinde gerekse farklı kitaplarda birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır ve mesele farklı noktalardan ele alındığında ortaya çıkan fikhî problemlerin cevaplarına değinilmemiştir. Bunun üzerine İbn Rüşd, ihtilafın kaynağının rivayetlerdeki farklılıklara dayandığını belirterek, her bir rivayeti ele alıp değerlendirerek meseleyi şerh eder. Rivayetlerden hangisinin doğru olduğuna dair değerlendirmeler yapar. Bunların neticesinde mesele talebeler indinde vuzuha kavuşunca, kendisinden *el-Müstahrece*'nin tamamında yer alan tüm problemleri, açıklama bekleyen meseleleri aynı şekilde şerh etmesini talep ederler.¹³

Bu talep üzerine İbn Rüşd, *el-Müstahrece*'de, zahiren anlaşılır gibi duran meseleler de dâhil neredeyse her meselenin açıklanmaya muhtaç olduğunu belirterek, “kitâbü'l-vudû”da Hristiyan birinin “vudû”su ile abdest alınabileceği, içtiği su artığıyla ise alınamayacağına dair meseleyi örnek gösterir. Mesele her ne kadar açık ve anlaşılır gibi görünse de İbn Rüşd bu meseleye ilişkin cevabı verilmemiş ona yakın soru sorar.¹⁴ Bunun üzerine talebelerin, *el-Müstahrece*'nin bu şekilde şerh edilmesi konusundaki istek ve hevesleri daha da artar. İbn Rüşd ilk başta böyle kapsamlı bir işe gücü yetmeyeceğini düşünüp bir süre bu işten geri durduğunu, ancak daha sonra niyet ederek “kitâbü'l-vudu”dan başladığını ifade etmektedir.¹⁵

¹¹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/6-7, neşredenin girişi.

¹² İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/26.

¹³ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/26-27.

¹⁴ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/28-29.

¹⁵ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/29.

“Kitâbü'l-vudû” bittiğinde, ortaya çıkmaya başlayan eser, İbn Rüşd’ü mutlu etmiştir. Zira *el-Müstahrece*’deki meseleleri şerh ederken, aslında başta *el-Müdevvene* olmak üzere neredeyse tüm ümmehât eserlerindeki meseleleri de ele almıştır. Bu durum müellifin şevkini arttırmış ve aynı şekilde şerh işlemine devam etmiştir. Bu şekilde devam edip eseri nihayete kavuşturduğunda, kendisinden sonra gelen zeki bir talebenin herhangi bir hocaya ihtiyaç duymadan tüm meseleleri anlayabilmesini sağlayan bir eser ortaya çıkacağına kanaat getirmiştir.¹⁶

İbn Rüşd, “salâh”, “nikâh” ve “buyû” bölümlerini bitirip, “akzıye” bölümüne başladığı sırada, yani h. 511 yılında kendisinin ifadesiyle kadılık imtihanıyla karşı karşıya kalmıştır. 4 yıl süren bu görevi sırasında haftada sadece bir gün eserinin telifine vakit ayırabilmiş, bu süre zarfında da ancak dört ya da beş kitap bitirebilmiştir.¹⁷ Yaklaşık 4 yıl kadar süren kadılık görevinin ardından görevden alınması yönündeki isteğinin Murâbit hükümdarı Ali b. Yusuf b. Tâşfin (öl. 537/1143) tarafından kabul edilmesi üzerine görevi bıraktıktan sonra tekrar *el-Beyân*’ın telifi işine geri dönmüş ve eseri 517’de bitirmiştir.¹⁸

Eserin müsveddeler halinde telifi bittiğinde bir kopyasını almak isteyenler için bu müsveddelerden bir asıl nüsha oluşturulmuştur. 518 yılı muharrem ayı başlarında, bu asıl nüshadan, müsveddeleri de elinde bulunduran Abdülmelik b. Meserre tarafından okunmaya başlanmıştır. Eserin ders halkasında bu şekilde okunması 519 yılı ramazan ayında, İbn Ruzmir olarak da bilinen Kastilya kralı VI. Alfonso’nun Endülüs şehirlerine başlattığı akına kadar devam etmiştir.¹⁹

Eseri en son tahkik eden Muhammed Haccî İbn Rüşd’ün, *el-Beyân ve’t-tahsîl*’i telif ederken, özellikle *el-Müdevvene* ve onun üzerine yapılan şerh ya da ihtisar çalışmaları üzerinde uzun yıllar süren yoğun bir çalışma ile kendi eğitim, fetva ve kaza tecrübeleri neticesinde elde ettiği birikimi eserine yansıttığını ifade etmektedir. Böylelikle, mevcut Mâlikî birikiminin neredeyse tamamını kuşatan bir eser ortaya konulmuştur.²⁰

¹⁶ İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 1/30.

¹⁷ İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 1/30.

¹⁸ İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 1/30-31.

¹⁹ İbn Rüşd, *Mesâilü Ebi'l-velid İbn Rüşd*, 2/1340.

²⁰ İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 1/5, neşreden giriş.

el-Beyân ve't-tahsîl, zamanla şerhi olduğu ana metin olan Utbî'nin *el-Müstahrece*'sini unutturmuş ve onun yerini almıştır. Hâlbuki *el-Müstahrece* gerek Endülüs gerekse Kuzey Afrika Mâlikî çevrelerinde itibarı yüksek bir kitaptı. Hicri 6. asırdan sonra *el-Müstahrece* unutulmaya ve fihristlerde zikredilmemeye başlanmıştır. Ebûbekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî'nin (öl. 575/1179), *el-Müstahrece*'den bahseden ve 8 farklı yoldan eserin müellifine ulaşan senedini zikreden son kişi olduğu varsayılmaktadır.²¹

Eserde takip ettiği üslubu İbn Rüşd bizzat kendisi şöyle ifade etmektedir:

“Meselenin metnini olduğu gibi zikrediyorum. Sonra şerhe ihtiyaç duyulan lafızları ‘şerh’ ediyor, daha genişçe açıklanması gereken manaları ‘beyan’ ediyorum. İhtiyaç hâsıl olması durumunda ulemânın kavillerini ‘tahsîl’ ediyorum. Çünkü pek çok meseleden başka meseleler dallanıyor ve her biri farklı yerlerde yer alıyor. Ve kimisinde manalar, kimisinde ise kaviller değiştiğinden verilecek cevaplar da farklılaşıyor. Ben de muvafık olan noktalar ile muhalif olan noktaları beyan ediyorum. Hilaf olan noktalarda bu hilafı tahsîl ediyorum. İhtilaf olmamasına rağmen, cevaplardaki ihtilafı gerektiren manaları zikrediyorum. Ve bu manalardan sahih bir nazar ve usûle müracaat etmek suretiyle “tevcîhe” ihtiyacı olanların tevcihini de gerçekleştiriyorum...”²²

Mahtut ve matbu nüshaları hakkında bilgi vermek gerekirse, ilk olarak söylenmesi gereken şey bizzat müellife okunan ya da ondan dinlenen tam bir nüshanın var olmadığıdır. Bu şekilde sadece içerisinde “Kitâbü'd-devri ve'l-arazîn”den “Kitâbü'l-müsâkât”a kadar 8 kitap barındıran bir cüz mevcuttur.²³

En eski tam nüsha, hicrî 8. yüzyılın başlarında tek bir cüz şeklinde yazılmıştır. Nüshanın herhangi bir karışıklığa ya da tahrife maruz kalmaksızın korunduğu belirtilmektedir. Bu nüshanın tertibi, Muhammed Haccî ve arkadaşlarının tahkik esnasında kullandıkları nüshasının tertibine de hemen hemen uymaktadır.²⁴

Muhammed Haccî, *el-Beyân ve't-tahsîl*'in çeşitli yazmalarında kitap ve babların tertibi konusunda farklılıklar bulunmasını, eserin telifinin 12 yıl gibi uzunca bir zaman

²¹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/5 (neşredenin girişi) İşbîlî, *Fehrese*, 241-242.

²² İbn Rüşd, *el-Beyan*, 1/29. Eserdeki üslubuna dair sarf ettiği bu sözler aslında onun genel anlamda furû fıkıh metodunu da ifade etmektedir. Bu sebeple burada eserin üslubuna dair detaylı açıklamalar yapmak gerekli görülmemiştir. Zira onun mezhebe katkılarını incelerken aslında eserlerinde takip ettiği metot da aktarılmış olacaktır. “Şerh”, “beyan”, “tahsîl”, “tevcîh” gibi kavramların anlamları da tezin ilgili yerlerinde detaylıca işleneceğinde burada herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

²³ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/6, 8, neşredenin girişi.

²⁴ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/8, neşredenin girişi. Yazma nüshalar hakkında daha detaylı bilgiler için Muhammed Haccî'nin giriş yazısının devamına bakılabilir. Ayrıca bk. Muhtar b. Tahir et-Tilîlî, *İbn Rüşd ve Kitâbuhu el-Mukaddimât* (Trablus: Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb, 1988 317-333.

içerisinde gerçekleşmiş olmasına bağlamaktadır. Bu süre zarfında eseri pek çok kimse istinsah etmiş, bunu yaparken de öncelikle eserin tamamını kendileri için kopyalamayı düşünmüşler, bunların tertibini ise sonraya bırakmışlardır. Ve bu tertip işi de standart olmayıp müstensihler kendi tercihlerini yansıtmışlardır. Neticede bu ihtilaflar sadece sıralama konusunda olup, kitap eksiksiz bir biçimde günümüze ulaşmıştır.²⁵ Muhammed Haccî ve arkadaşları tarafından son iki cildi fihrist olmak üzere 20 cilt olarak tahkikli bir şekilde 1984 yılında neşredilmiştir.

Zamanla *el-Beyân* üzerine birtakım çalışmalar da yapılmıştır. Bazıları şunlardır:

1. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Meşezzâlî'ye (h.866/m.1462) ait, *Muhtasaru'l-beyân li İbn Rüşd*;
2. Osman b. Ali b. Da'mûn el-Girnâfî'ye (h. 709/m.1309-1310) ait adı zikredilmeyen bir eser,²⁶
3. Yusuf b. Ebî Musa b. Süleyman Feth el-Cezâmî'ye ait, *Tecrîdü ruûsi mesâili'l-beyân ve't-tahsîl li İbn Rüşd*.²⁷

Son olarak belirtilmesi gereken bir husus da eserin dede İbn Rüşd'e aidiyeti açık iken gerek klasik dönem gerekse modern dönemde bazı müelliflerin eseri torun İbn Rüşd'e nisbet etmeleridir. Örneğin tıp tarihçisi İbn Ebî Useybia bunlardan biridir. Bir tabip olarak torun İbn Rüşd'ten bahsederken eserleri arasında ilk sırada *Kitâbü't-tahsîl* adıyla *el-Beyân ve't-tahsîl*'i zikretmekte; hatta eseri ehli ilmin ihtilaflarını, sahabe, tabiin ve onlara tabi olanlardan itibaren toplayan, mezhep içerisindeki ihtilaflı konulara değinmek suretiyle mezhebe katkı sağlayan bir eser olarak nitelemektedir.²⁸

Modern dönem araştırmacılarından George C. Anawati, torun İbn Rüşd üzerine kaleme aldığı *Müellefât-ı İbn Rüşd* adlı eserinde *el-Beyân*'ın torun İbn Rüşd'e olan nisbetlerinden bahsetmekte, ancak kendisi bu bilgilerin yanlış olduğunu ifade edip, eseri

²⁵ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, 1/8-9 (Muhammed Haccî'nin giriş yazısı).

²⁶ Muhtar b. Tahir'in kaynak olarak gösterdiği *ed-Dibâcü'l-müzheb*'te de kitab adından bahsedilmemektedir. Bkz. İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 2/90.

²⁷ Muhtar b. Tahir, *İbn Rüşd ve Kitâbuhu el-Mukaddimât*, 334-335.

²⁸ Ebu'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, thk. Nizar Rıza (Beirut, Dârü'l-Mektebetü'l-hayat, t.y.), 532.

dede İbn Rüşd'e nisbet etmekte, iddiasını doğrulamak için de İşbîlî gibi İbn Rüşd'e yakın dönem kaynaklarından alıntılar yapmaktadır.²⁹

1. Tahsîl Kavramı

“İhtiyaç hâsıl olması durumunda ulemânın kavillerini tahsîl edip (sıralıyorum). Çünkü pek çok meseleden başka meseleler dallanıyor ve her biri farklı farklı yerlerde yer alıyor. Ve kimisinde manalar, kimisinde ise kaviller değiştiğinden verilecek cevaplar da farklılaşıyor. Ben de muvafık olan noktalar ile muhalif olan noktaları beyan ediyorum. İhtilaf olan noktalarda bu ihtilafı tahsîl ediyorum. İhtilaf olmamasına rağmen cevaplardaki ihtilafı gerektiren manaları zikrediyorum”.

İbn Rüşd'ün kendisine ait bu ifadelerden anlaşıldığına göre tahsîl, meseleye dair mezheb içerisinde yer alan tüm görüşlerin sistematik bir şekilde sıralanması, türeyen diğer ferî meselelerin gündeme getirilerek³⁰ konunun bir bütün içerisinde aktarılmasıdır. Söz gelimi İbn Rüşd metinde tek bir yönü ve buna dair tek bir görüş zikredilen bir meseleyi almakta, bu meseleye dair mezheb içerisinde ne kadar görüş varsa bunları da kaynaklarıyla beraber zikretmektedir. Bununla beraber metinde tek bir yönü zikredilen meseleden doğan ya da onunla irtibatlı diğer meseleleri de gündeme getirmektedir. Böylece ele aldığı parça halindeki meseleyi, bütünü içerisinde yerleştirmektedir. Neticede birbirinden bağımsız müstakil parçalar halinde olan meseleler arasında irtibat sağlanarak mezheb içerisinde bir bütünlük sağlanmaktadır.

İbn Rüşd'ün bu faaliyeti, mezheb birikimine bütünsel bir bakışın ürünüdür. Bu birikim kendisine kadar daha ziyade mesâil yolu ile dolayısıyla müstakil ve birbirinden bağımsız fikhî önermeler şeklinde gelmiş idi. Bu bütüncül bakış açısı ve değerlendirme faaliyeti, söz konusu müstakil ferî meseleler arasında irtibatlar kurulmasını sağlamıştır. Böylece mezheb müktesebatı içerisinde –tabiri caizse- başıboş/tekil olarak duran fikhî önermelerden tutarlı ve anlamlı bir bütün elde edilmeye çalışılmaktadır. Bu bütünlüğe ulaşılmasının ise mezhebin istikrar kazanması noktasında önemli bir merhaleyi ifade ettiğini söylemek mümkündür.

²⁹ Georges C. Anawati, *Müellefâtü İbn Rüşd* (Cezâir: el-Munazzamatü'l-Arabiyye, 1978), 251-252.

³⁰ Kendisine yöneltilen sorularda zaman zaman böylesi bir talep açıkça zikredilmektedir. Yani kendisine bir meslede soru soranlar, meseleden değişik meselelerin türediğini (teferrî) ve konunun dallanıp budaklandığını, dolayısıyla meselelerin birbirine karıştırıldığı belirtilerek çözüm talep edilmektedir. Bk. Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed İbn Rüşd, *Mesâilü Ebi'l-velîd İbn Rüşd*, thk. Muhammed Habib et-Teckânî, (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1993), 1/376-397.

Diğer taraftan bu bütünlüğün sağlanması, mezheb müktesebatına dair bütün malzemenin bir araya getirilmesi, dolayısıyla birbirini nakzeden, birbiriyle çelişen görüşlerin de gündeme gelmesi anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında İbn Rüşd'ün bu faaliyetinin, mezheb görüşleri arasında tercihte bulunabilmenin bir ön çalışması/altyapısının oluşturulması olarak da görülmesi mümkündür.

İbn Rüşd'ün gerçekleştirdiği tahsîl faaliyetinin üç şekilde yürüdüğünü söylemek mümkündür. Bunlardan ilki bir meselenin doğru ve tam olarak anlaşılması için gerekli olmasına rağmen mevcut şekliyle metinde yer almayan detayların tamamlanmasıdır. Burada mevcut meselenin içerisinde barındırdığı, ancak ilgili sema kaydında yer verilmeyen, bu haliyle de meselenin doğru anlaşılmasına engel olan bir noksanlık söz konusudur. Burada mevcut meselenin içinde kalınarak zihnî bir faaliyet yürütülmektedir. Bu nevi, “Meseledeki Boşlukların İkmâli” başlığı altında incelenecektir.

Tahsîl faaliyetinin ikinci nevi mevcut meseleyle irtibatlı olan fakat mezhebin farklı kaynaklarına dağılmış meselelerin bir araya getirilmesidir. Bu faaliyet bir yandan birbiriyle irtibatlı meselelerin bir araya getirilmesini sağlarken diğer taraftan cüzî meselelerden daha küllî fikhî önermelere ulaşma çabasını içerisinde barındırmaktadır. Bu noktada daha küllî kavramlara ulaşım, bu kavramın tazammunu altına giren tüm meselelerin (her bir meseleyle tek tek uğraşmak yerine) direk olarak çözümünün sağlanması da söz konusu olmaktadır. Bu nevi tahsîl “Meselenin Zikredilmeyen Yönlerine Temas Etme” başlığı altında incelenecektir.

Tahsîl faaliyetinin üçüncü şekli ise hakkında mezheb içerisinde çok sayıda farklı görüşlerin olduğu bir meseleye dair tüm bu farklı görüşlerin bir araya getirilmesi ve sistematik olarak sıralanmasıdır. Bu nevi de “Dağınık Konuların Bir Araya Getirilmesi” başlığı altında incelenecektir.

2. 1. Meseledeki Boşlukların İkmâli

İbn Rüşd'ün, *el-Beyân*'da yürüttüğü fikhî faaliyetlerin öne çıkanlarından biri meseleye dair metinde yer alan boşlukların tamamlanmasıdır. İbn Rüşd'ün *el-Beyân*'ın mukaddimesinde eserin telif sebebine dair verdiği örneğin detaylı bir şekilde incelenmesi, bu başlıktan kastedilen mananın ne olduğunu vuzuha kavuşturacaktır.

Konunun daha iyi anlaşılması için, bahsi geçen meselenin *el-Müstahre*'de yer alan metnini olduğu gibi aktarmak daha faydalı olacaktır:

“Sahnun şöyle dedi: İbnü'l-Kâsım bana, Mâlik'i şöyle derken işittim dedi: ‘Hiç kimsenin, Hristiyan birinin vadûsunun artığı ile abdest almasını uygun görmüyorum. İçtiği suyun artığı ile abdest almada ise bir beis görmüyorum.’ İbnü'l-Kâsım başka bir seferinde Mâlik'in bunu kerih gördüğünü söyledi. Sahnûn ise şöyle dedi: ‘Eğer şarap içmediği ya da domuz eti yemediğinden eminse, zaruret hali olsun ya da olmasın içtiği suyun artığı ile abdest alabilir’³¹”.

Örnek olarak zikrettiği bu meseleyle alakalı ya da buradan doğabilecek pek çok soruya herhangi bir cevabın verilmediğini ifade ettikten sonra aktarılan bu meseleden doğan soruları sıralamaktadır:

1- Hristiyan'ın “vadûsunun³² artığı” ne demektir? Zira Hristiyan abdeste ehil değildir.

2- Bu sudan abdest alınamamasının illeti nedir?

3- Bu sudan abdest almak, her halde mi yasaktır, yoksa başka su olmadığında alınabilir mi?

4- Bu sudan abdest alıp, namaz kılarsa ne olur?

5- Bu sudan başka bir su olmadığında, teyemmüm edebilir mi?

6- Teyemmüm edemez görüşü kabul edilecek olursa, teyemmüm ettiği zaman ne olur? Teyemmüm edebilir görüşü kabul edilecekse, teyemmüm etmediği takdirde ne olur?

7- Hristiyan'ın içtiği su ile vadûsunun artığı arasındaki farkın illeti nedir?³³

İbn Rüşd'ün, *el-Beyan* gibi kapsamlı bir şerh çabasına girmesine de vesile olan ve kendisi tarafından tespit edilen boşlukları ne derece ikmal ettiğinin tespiti, kendisi açısından iddiasını ne derece gerçekleştirebildiği, mezheb açısından ise saptadığı bu sorunu çözümüne ne derece katkı sunabildiğinin cevabını verecektir. Bu sebeple örnek olarak verdiği meselede saptadığı boşlukları şerhinde ne derece doldurabildiğine bakılmalıdır.

³¹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/33.

³² (وضوء) kelimesi vavın dammesi ile olursa abdest, fethası ile olursa abdest suyu anlamındadır.

³³ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/28.

İbn Rüşd, meseleyi şerhetmeye “vadû” lafzını açıklamakla başlıyor ve burada, Hristiyan birinin, temizlik ya da serinlemek amacıyla, el ya da diğer organlarını yıkadığı sudan arta kalan su anlamında olduğunu ifade ediyor. Böylelikle birinci sorunun cevabını vermiştir. Vudûnun bu anlamda da kullanılmasının dilde var olduğunu ifade ettikten sonra, kelimenin bu anlamıyla kullanımına dair örnek bir hadis³⁴ getirmesi de onun üslubunun bir parçasıdır. Bu yasağın illetinin ise Hristiyan’ın elini suya daldırması olarak ifade eder. *el-Müdevvene*’de yer alan görüş de bu yöndedir.³⁵

3 ila 6. soruların cevabına dair İbn Rüşd, İmam Mâlik’in görüşü üzerine iki tevilde bulunur. Birinci teville göre İmam Mâlik’in kastı, başka su olsun ya da olmasın bu suyla abdest alınamayacağıdır. Dolayısıyla teyemmüm edilir. Başka su olsun ya da olmasın her iki durumda da bu suyla alınan abdest ile kılınan namaz, vakit içerisinde iade edilir. İkinci teville göre ise İmam Mâlik’in kastı, başka suyun varlığı halinde bu sudan abdest alınamayacağıdır. Eğer alınırsa kılınan namaz vakit içerisinde iade edilir. Başka su bulunamazsa bu suyla abdest alınır ve teyemmüm gerekmez. İbn Rüşd birinci tevilin ezhar ve evla olduğu görüşündedir.³⁶

Meselenin devamında yukarıda zikredilen sorulardan sonuncusunun cevabı da – biraz dolaylı olsa da- verilmektedir. Hristiyan’ın artığına dair mezheb içerisinde yer alan görüşlerden de hareketle yine iki tevilde bulunmakta ve bu tevilleri de açıklamaktadır.³⁷

Bir bütün olarak aktardığımız bu meseleye bakıldığında, İbn Rüşd’ün üslûbuna dair söylenecek en genel şey, meseleye dair neredeyse hiçbir noktanın cevapsız

³⁴ Hadis-i şerif kaynaklarda burada zikredilen lafızlardan farklı bir şekilde yer almaktadır. (بَرَكَةُ الطَّعَامِ) (الْوُضُوءُ قَبْلَهُ وَالْوُضُوءُ بَعْدَهُ) Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş‘as es-Sicistânî, *es-Sünen* (Lübnan: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2007), “Et‘ime”, 12; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Cami‘u’s-sahîh* (Lübnân: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2007), “Et‘ime”, 39.

³⁵ Buradaki ifadesinde *el-Müdevvene*’de yer alan İmam Mâlik’in görüşünün Hristiyan’ın içtiği su artığı ve elini daldırdığı su ile abdest alınmayacağı şeklinde olduğunu ifade ediyor ki bu haliyle yukarıda aktarılan meseledeki görüşü ile çelişmiş oluyor. Zira buradaki meselede su artığında bir beis olmadığı görüşündedir.

³⁶ İbn Rüşd her iki tevilin de mantikî dayanaklarını açıklar. Birinci tevil, Hristiyan birinin çoğunlukla necaset ile dolaştığı, necasetten kendini korumadığı fikri üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla elinin de necis olduğu neredeyse yakîni olarak bilinmektedir. İkinci tevil ise elinde necaset olduğunun kesin olmamasına dayanmaktadır. Bu sebeple başka suyun varlığı halinde ihtiyaten diğer su ile abdest alınır. Ancak başka su yoksa farz olan abdest bırakılıp da teyemmüme dönülmez. Çünkü mezhepte asıl olan şekkin, yakîn olana tesirinin olmamasıdır.

³⁷ İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsil*, 1/33-35.

birakılmamasıdır. Bunun için de önce metinde cevaplanmayan ne gibi sorular olduğunu tespit ettiği, sonrasında da bu sorulara teker teker cevap verdiği görülmektedir.³⁸

Yukarıdakine benzer bir başka örnek olarak Eşheb'e (öl. 204/820) ait bir sema kaydında Kur'an bilmeden namaz kılan kişinin durumuna dair mesele zikredilebilir. Burada İmam Mâlik'in, bu kişinin Kur'an-ı öğrenmesi gerektiğine dair görüşü yer almış, ancak bu kişinin, Kur'an öğrenip ezberleyene kadar ne yapacağı, namaz kılıp kılmayacağı, kılacaksa nasıl kılacağı gibi meselenin kapsamına doğrudan dâhil olan pek çok soru hiç gündeme gelmemiştir. Cevabı verilmeyen bu soruları İbn Rüşd gündeme getirerek cevaplamaya çalışmaktadır. Öncelikle bu kişinin bir an önce Kur'an öğrenmesi ve bu konuda tembellik yapmaması gerektiğini vurgular. Öğrenene kadar ise Kur'an ezberi olan birine uymak suretiyle namazlarını kılacağını belirtir. Eğer kendisine uyacağı, ezberi olan biri olmasına rağmen tek başına kılsa, namazı iade eder. Buraya kadar mezkûr sema kaydında bir yönü dillendirilen meseleyle birinci derecede alakalı soruların cevabını vermektedir. Sonrasında bu hususlardan doğan ve kendisinin gündeme getirdiği ferî meselelere de cevap aramaktadır. Zira meselenin devamında, Kur'an ezberi olduğu halde kıraati düzgün olmayan birine uyma konusuna intikal etmekte ve konuya dair mezhebe dört ayrı görüşün olduğunu bildirmektedir.³⁹ Böylece sema kaydı okunduğunda sadece bir sorunun cevabı bulunacakken, konuyla alakalı akla gelebilecek hemen hemen tüm soruların cevabını da İbn Rüşd –mezheb müktesebatından toplayarak– bir araya getirmektedir.

Örneklere bakıldığında hepsinde ortak olan husus, İbn Rüşd tarafından gündeme getirilen bütün eksikliklerin direk olarak mevcut meseleye dair olmasıdır. Yani burada

³⁸ Meseleleri incelerken sorular açıkça zikredilmemekte. Ancak eserin mukaddimesinde metoduna dair verdiği örnekte sorduğu sorular ile meseleyi açıklarken değindiği meselelere baktığımızda, sorular ile cevapların sırasıyla örtüştüğü az önceki örnekte açıkça görünmektedir. Dolayısıyla her bir meseleye yaklaşırken, önce o meseleye dair takdîri bir takım sorular ile boşlukları yakaladığı ve sonrasında bu takdîri sorulara verdiği cevaplar ile bu boşlukları doldurduğu söylenebilir.

³⁹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsil*, 1/448-449. Görüşler kısaca şu şekilde: 1- Fatiha'da olmasa bile diğer sûrelerde lahn yapan kimsenin arkasında namaz kılmak caiz değildir. Bu, bazı müteahhir Mâlikîler'in, İbnü'l-Kâsım'ın el-Müdevvene'de Kur'an'ı güzel olmayan hakkındaki görüşünün, kıraati düzgün olmayan manasına hamletmesine dayanmaktadır. 2- Fatiha'da lahn yapmıyorsa arkasında namaz kılmak caizdir. 3- Manayı değiştirecek şekilde lahn yapıyorsa arkasında namaz kılmak caiz değildir. Bu görüş İbnü'l-Kâsım ve Kâdî Abdülvehhab'a aittir. 4- Böyle bir kimsenin arkasında namaz kılmak mekruhtur. Ancak böyle bir şey olursa namazın iadesi gerekmez. İbn Rüşd sahih olan görüşün de bu olduğunu ifade eder.

benzer bir konuyla ya da mevcut meselenin bir başka yönüyle alakalı değil, direk mevcut meseleye dair detaylar ikmâl edilmektedir. Bu da meselenin, mevcut haliyle doğru anlaşılmasına engel teşkil edecek eksikliklerin giderilmesi anlamına gelmektedir. Böylece mezheb birikiminin doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.⁴⁰

Aktarılan meselenin kapsamına dâhil olmakla birlikte metinde zikredilmemiş kısa birtakım açıklamaları da bu başlık altına dâhil etmek mümkündür. Örneğin Mescid-i Nebî'ye bitişik dükkânlarda Cuma namazının kılınmasına dair meselede İmam Mâlik bu dükkânların mescidin finâsı hükmünde olduğu, eğer mescitte yoğunluktan dolayı bir sıkışıklık varsa bu dükkânlarda cuma namazı kılınabileceğini bildirmektedir. Ancak sıkışıklığın olmayıp camide yeterince boşluk olması durumunda da aynı hükmün geçerli olup olmadığına dair bir ifade yer almamaktadır. Metinde yer almayan bu ayrıntıyı İbn Rüşd gündeme getirerek Mâlik'in hem *el-Müdevvene*'de hem de farklı sema kayıtlarındaki görüşlerinden hareketle bu durumdaki kişinin namazının geçerli olmakla beraber yapılanın yanlış olduğunu belirtmektedir.⁴¹

İbn Rüşd'ün meselenin zikredilmeyen noktalarına temasına dair bir diğer üslubu da metinde konuya dair aktarılan hükmün detaylarını zikrettikten sonra, buraya kadar anlatılanların bir şarta ya da duruma bağlı olduğunu zikredip, bu şart ya da durumun aksi olduğunda ne olacağını açıklamasıdır. Burada hem mezkûr meselenin doğruluğu için gerekli olduğu halde metinde zikredilmeyen şart, hem de bu şartın yerine gelmemesi durumundaki hüküm zikredilmektedir.

Kendisine ait olmayan bir mal üzerine pazarlık edilip örneğin altmış dinara satmaya anlaşılıp, malın sahibinden bu malın peşin elli dinara alındıktan sonra yine peşin altmış dinara satılmasını İbnü'l-Kâsım mekruh görmektedir. Konuya dair tartışmaları aktaran İbn Rüşd, tüm bu tartışmaların, her iki akdin de nakit yapılması durumunda cari olduğu, akitlerden birinin vadeli olması durumunda caiz olmayacağına dair ittifak olduğunu ifade etmektedir.⁴²

⁴⁰ Daha fazla örnek için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/192; 5/175; 7/398.

⁴¹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/370. Benzer bir örnek için bz. *el-Beyan ve't-tahsîl*, 4/461.

⁴² İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 7/467-68. Başka bir örnek için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 4/439.

İbn Rüşd, sema kayıtlarında yer alan bu eksiklikleri genellikle mezheb müktesebatından istifade ederek gidermektedir. Bir başka ifade ile bir sema kaydındaki eksikliği başka bir sema kaydındaki bir bilgiyle tamamlamaktadır. Başta el-Müdevvene olmak üzere bu konuda tüm Mâlikî birikiminden istifade etmektedir.⁴³

Aynı meseleye dair farklı sema kayıtları arasındaki lafzî birtakım farklılıkların, eksik ya da fazlalıkların karşılaştırılması meselenin doğru ve tam bir şekilde anlaşılmasına katkı sunabilmektedir. Çünkü bir sema kaydında atlanılan kayıt/ibare, diğer sema kaydında yer alabilmektedir. İbn Rüşd, mezheb müktesebâtına dair geniş vukufiyeti sayesinde bu tarz karşılaştırmaları yaparak eksik noktaları gidermektedir.

Buna dair örnek olarak İbnü'l-Kâsım'a ait bir sema kaydında yer alan bir meselenin, İsa b. Dinar'ın sema kaydında ziyade bir kayıtla yer alması ve böylece meselenin daha belirginleşmesi zikredilebilir. İbnü'l-Kâsım'ın sema kaydında geçtiğine göre İmam Mâlik'e, abdest alırken kan gören, ancak ayağa kalktığı anda kanı kesilen kadının hükmü soruldu. Kanamayı namaza engel bir seviyede görmedikçe namazı terk etmeyeceği, mevcut kanama için de, bir şeyle sararak engel olması gerektiği cevabını vermiştir. İbn Rüşd'e göre, İsa b. Dinar'ın sema kaydında yer alan İmam Mâlik'e ait; "Bu kadına gusül gerekmez" ifadesi bu meselenin tefsiridir.⁴⁴ Böylece diğer meselede değinilmeyen önemli bir konu, başka bir meseledeki bilgi ile tamamlanarak bir bütün haline getirilmiştir.

Zaman zaman meselenin cevabı değil, kendisinin anlaşılmasında, daha açık bir ifade ile sorulan sorunun doğru anlaşılmasında problemler yaşanmaktadır. İbn Rüşd bu problemlere de müdahale etmektedir. Örneğin İbnü'l-Kâsım'a duvara teyemmüm etmenin hükmü sorulmakta ve cevabı zikredilmektedir. İbn Rüşd meseleyi açıklarken öncelikle sorunun doğru anlaşılması için bir takım beyanlarda bulunmakta ve sorulan sorunun duvardan teyemmüm almaya dair Resûlullah'tan (s.a.v) gelen bir rivayetin⁴⁵

⁴³ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/62.

⁴⁴ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/72.

⁴⁵ Aktarılan rivayete göre biri, Medine sokaklarından birinde Resûlullah'a (s.a.v) selam verdi. Resûlullah da küçük ya da büyük abdest bozmaktan çıkmıştı. Bir duvara dönüp teyemmüm almaya kadar o adamın selamını almadı. Ebû Dâvûd, Taharet, 124. İbn Rüşd'ün ifadesine göre Resûlullah'ın selamı abdestsiz bir şekilde almak istememesinin sebebi ilk zamanlar Allah'ın abdestsiz zikredilemeyeceğine dair bir hükmün olmasıdır. Daha sonra bu hüküm neshedilmiştir.

açıklanması üzerine sorulduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ İbn Rüşd'ün buradaki müdahalesi, sorunun bağlamını ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla sorunun mahiyeti doğru anlaşıldığından cevabı da daha anlamlı hale gelmiştir.

2. 2. Meselenin Zikredilmeyen Yönlerine Temas Etme

Tahsîl faaliyetinin ikinci şekli yukarıda da ifade edildiği gibi, herhangi bir sema kaydında geçen bir meseleyle irtibatlı diğer meselelerin, mezheb müktesebâtı içerisinde toparlanıp bir araya getirilmesidir. Bunun iki neticesi olduğundan bahsedilebilir. İlki birbiriyle irtibatlı meselelerin bir araya getirilmesi neticesinde konuya dair bir bütünlük sağlanmasıdır. Zira mesâil tarzı eserlerde bu telif türünün özelliği gereği, genellikle konunun sadece sorulan kısmının cevabı yer almaktadır. Onunla irtibatlı, bir yönüyle onu da tamamlayan meseleler göz ardı edilmekte, dolayısıyla bir bütünlük sağlanamamaktadır. Meseleyi bir bütün olarak görmek isteyenlerin ise mesâil denizine dalarak, her bir parçayı bulması ve bir araya getirmesi gerekecektir. Bu da takdir edileceği üzere herkesin yapabileceği bir iş olmaktan uzaktır. İbn Rüşd'ün mezheb kaynaklarına olan derin vukûfiyeti buna olanak sağlamakta, kendisinden sonra gelenleri de bu anlamda büyük bir yükten kurtarmaktadır.

Bu faaliyetin ikinci neticesi cüzî/basit fikhî önermelerden, daha küllî/gelişmiş fikhî önermelere ulaşılmasına dönüktür. Şöyle ki; İbn Rüşd, her biri meselenin bir başka yönüne bakan birbiriyle irtibatlı cüz'i hükümleri bir araya getirerek, bunlar arasındaki ortak anlamı tespit etmekte ve bu ortak anlamdan hareketle daha üst fikhî önerme ve kavramlara ulaşmaktadır. Böylece bu üst önerme ve kavramların tazammunu altındaki tüm ferî meselelerin cevabı da verilmiş olmaktadır. İbn Rüşd bunu, sema kayıtlarında genellikle bir olay üzerinden kazuistik olarak zikredilen bir meseleyi, onunla benzer/irtibatlı meseleleri de zikrederek daha teorik bir hale getirerek yapmaktadır.

Bu ifadeleri destekleyecek örnekler İbn Rüşd'ün eserlerinde ziyadesiyle mevcuttur. Bunların içerisinde anlaşılması kolay ve konuya dair temsil kabiliyeti yüksek bazı örnekler zikredilecektir.

⁴⁶İbn Rüşd, *el-Beyan ve 't-tahsil*, 1/151-152.

Bu örneklerden ilki İbnü'l-Kâsım'a (öl. 191/806) ait bir sema kaydında yer alan şu meseledir: Kocanın, hul' ile eşinden boşanmasının ardından eşiyle tekrar nikâh yaptıktan sonra hiç dokunmadan onu boşaması durumunda yeni bir iddet gerekmeyp, önceki iddetin devam edeceği zikredilmektedir. Mesele bu haliyle oldukça açık ve anlaşılır halde olup, herhangi bir şerhe de muhtaç değildir. Ancak meseleye dair bir başka seçenek hakkında herhangi bir bilgi yoktur. O da aynı durumda kocanın boşaması değil de vefat etmesi durumunda iddet süresinin ne olacağıdır. Metinde yer almamasına karşın konunun tefrik edilemeyecek bu yönünü İbn Rüşd, mesele olan hâkimiyeti ile burada zikretmektedir. Buna göre vefat durumunda iki iddetten (hul' ve vefat iddeti) uzun olanı gerekmektedir.⁴⁷

Böylece birbirini tamamlayan, birbiriyle irtibatlı olan meseleler bir araya getirilmek suretiyle geniş bir çerçeve çizilmekte, meseleler en geniş çerçevesiyle ele alınmış olmaktadır. Bu ise mesâil tarzı eserlerde asla söz konusu olamayacak bir kazanımdır.

Sarhoşun nikâhı ve boşanmasının hükmüne dair bir meselede sarhoşu, yer ile göğü birbirinden ayıramayacak kadar akli giden ve akli gidip gelen olarak ikiye ayırmakta, ilkinin deli hükmünde olduğundan hiçbir kavli tasarrufunun geçerli olmadığı, ikincisi hakkında ise dört farkı görüş olduğunu ifade etmektedir. Metinde ise böyle bir ayrıma gidilmeksizin sarhoşun nikâhının geçersiz, boşanmasının geçerli olduğu vurgulanmıştı.⁴⁸ İbn Rüşd'ün açıklamaları, hem sarhoşa dair metinde değinilmeyen bir taksimi ve bu taksim neticesinde ortaya çıkan ihtilafı detaylı bir şekilde vermekte, hem de metinde sarhoştan kastedilenin, tamamen akli gitmeyen olduğu anlaşılmaktadır. Böylece metinde bir parçası zikredilen konunun bütününe vâkıf olunmakta, o parçanın bütün içerisindeki yerinin görülmesi suretiyle de daha anlamlı hale gelmektedir.

İbn Rüşd'ün bu bağlamdaki katkısı, kimi meselelerde çok daha geniş olabilmektedir. Örneğin, kocanın karısına boşanma yetkisi vermesi ya da muhayyer bırakması konusunda İbn Rüşd'ün yaptığı taksimdir. Kadının buna on farklı şekilde cevap verebileceğini ifade ettikten sonra, bu on seçeneğin tamamını da zikretmektedir. Her bir

⁴⁷ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsil*, 5/330.

⁴⁸ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsil*, 4/257-259.

seçeneği de eğer varsa kendi içerisindeki farklı durumlara göre tasnif etmekte, bunu yaparken de yine Mâlikî literatürüne atıflar yapmakta, görüşlerin kime ait olduğu ve nerede geçtiğini zikretmektedir.⁴⁹ Böylece mesele, tüm yönleri bir arada zikredilmek suretiyle tamamen kuşatılmış olmaktadır.

İbn Rüşd zaman zaman metindeki eksikliklere “bu rivayette şu nokta konuşulmadı” diyerek açıkça işaret etmekte ve bu noksanlığı diğer sema kayıtları ile gidermektedir.⁵⁰ Buna benzer bir diğer tavrı da, metinde kısaca ve umumi olarak zikredilen bir meseleden doğacak ferî meseleleri “bu meseleden pek çok mesele türemektedir” deyip bunları sıralamasıdır.⁵¹

İbn Rüşd’ün mezhebin farklı kaynaklarında yer alan fikhî malzemeyi bu şekilde bir araya getirmesi, müktesebât içerisinde dağınık ve müstakil halde duran, dolayısıyla bu müktesebâtın yeknesak hale gelerek bütünlüklü bir mezheb birikimi haline gelmesine engel olan duruma bir son verme çabası olarak da okunabilir. Bir başka ifadeyle, mesâil literatürü içerisinde dağınık halde bulunan fikhî malzemenin, bir mezheb müktesebatına dönüşmesi noktasında İbn Rüşd’ün bu nevi gayretleri önemli bir rol oynamış görünmektedir.

Bir meseleden, aynı konuya dair farklı meseleler türeyebildiği gibi bir konunun, fikhın farklı alt başlıklarına bakan tarafları da olabilmektedir. Daha açık bir ifadeyle mesela bir meselenin nikâha bakan bir yönü olabileceği gibi, mirasa bakan yönü de olabilir. İbn Rüşd ele aldığı meselelerde zaman zaman bu geçişleri de yapmaktadır. Böylece aynı meselenin farklı başlıklar altındaki durumları da bir araya getirilerek bir bütünlük sağlanırken diğer taraftan bir nevi tutarlılık testi de yapılmaktadır. Örneğin Eşheb (öl.204/820) ve İbn Nâfi‘in (206/822) sema kaydında geçen bir meselede İmam Mâlik’e mefkûda dair bir soru soruluyor. Soru, eşinin beklemesi gereken iddet müddeti üzerine olup, nikâha dairdir. Konunun bağlamı gereği metinde sadece nikâha dair kısmının zikredilmesi olağandır. Ancak meselenin bir de mefkûdun malına bakan boyutu

⁴⁹ İbn Rüşd, *el-Mukaddimât*, 1/591-596. İbn Rüşd’ün meseleleri bu şekilde tasnifine dair örnekler çokça mevcuttur. Bir başka örnek için bk. İbn Rüşd, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, 7/288.

⁵⁰ Müşteri de yeminden kaçınırsa, akid satıcının iddia ettiği miktar üzere gerçekleşmiş olur. İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 8/100. Benzer örnekler için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 10/258-59; 12/169-170.

⁵¹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 8/103-105, İbn Rüşd, *Mesâil*, 1/186-187, 377-397, 444-449.

vardır. İbn Rüşd meselenin bu tarafını da şerhte zikrederek, mefkûda dair hükümleri bir bütünlük içinde sunmuş olmaktadır.⁵² Bu tavrı da bir konuya dair tutarlılığı sağlamaktadır. Yani örneğimizden devam edecek olursak, mefkûda dair nikâh başlığı altında verilen bir hükmün, mirasa dair hükümle çelişip çelişmediği, dolayısıyla mezheb içinde bir tutarsızlığın olup olmadığının tespiti mümkün hale gelmektedir.

Konuya dair İbn Rüşd'ün bazı müdahaleleri ise, metinde hiçbir şekilde yer almayan bir konuyu gündeme getirmek değil, sema kaydında sorulmasına rağmen verilmeyen cevapları zikretmek şeklindedir. Yani soru olarak metinde yer almasına karşın, cevabı atlanmış meseleleri kendisi tamamlamaktadır. Bu gibi durumlarda da İbn Rüşd atlanılan soruların cevaplarını diğer mezheb kaynaklarından ya da kendi görüşü ile cevaplamaktadır.⁵³

İbn Rüşd, metinde cüzî ferî hükümler şeklinde zikredilen ve dolayısıyla değinilmeyen yönleri kalan meselelerde, o cüzî hükümleri de kuşatacak küllî fikhî önermeler zikretmek suretiyle meselenin bütününe anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bir başka ifade ile ferî meseleyi de içine alacak daha genel kural ya da küllî meselelere değinerek, o küllî meselenin kapsamı alanına giren ferî meselenin de daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Örneğin mahkemede gaib bir kişinin aleyhinde hüküm verilir mi sorusuna metinde bazı cevaplar verilmektedir. İbn Rüşd meselenin bir üst katmanına geçerek mezhebde üç çeşit gaip olduğunu ifade eder ve bunları sıralayarak haklarında nasıl hüküm verildiğini özetler.⁵⁴ Bu şekilde hem konuya dair bir bütünlük sağlanmakta, hem de cüzî fikhî hükmün bağlamı tespit edilerek resmin tamamı içerisinde durduğu yer daha net bir şekilde tespit edilmiş olmaktadır.

Mâlik'e sorulan; “badiyelik alanda vefat eden bir kadını, oğlu yıkayabilir mi yoksa teyemmüm mü etmeli?” sorusu ve onun, “elbisesi üzerinden su dökmesi daha evladır” cevabını verdiği meseleye dair tavrında da aynı şeyi görmek mümkündür. İbn Rüşd bu

⁵² Buna göre mefkudun malı, yaşlılarından yaşayan kimse kalmayınca kadar taksim edilemez. Bunu da yine İmam Mâlik'in bir ifadesinden çıkarmaktadır. Metinde, mefkud için sürenin, sultan tarafından tayininden itibaren başladığı belirtildikten sonra (و ينظر في أمرها) ifadesi yer almaktadır. İbn Rüşd bu ifadeden mefkudun malının taksim edilemeyeceği ve bekletileceği sonucunu çıkarmaktadır. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 5/368.

⁵³ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 2/268-69. Benzer bir örnek için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 8/392.

⁵⁴ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 8/180. Benzer bir örnek için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 8/76-77.

meseleyi ele alırken öncelikle cüzî olan soruyu küllî hale getirerek, “bir erkek, mahremi olan kadınları yıkayabilir mi?” şeklinde sormakta ve mezhebde buna dair dört farklı görüş olduğunu belirterek bu görüşleri sahipleri ile beraber sıralamaktadır.⁵⁵

Son iki örnekte diğerlerine göre daha açık bir şekilde, İbn Rüşd’ün metinde yer alan cüzî fikhî önermeden hareketle, onu daha üst bir fikhî önerme çıkarma çabası görülmektedir. Meselenin, metinde zikredilmeyen yönlerini farklı Mâlikî kaynaklardan toparlayıp bir araya getirirken, aynı zamanda cüzî önermelerden küllî önermelere doğru bir geçiş de sağlamaktadır. Daha açıkça belirtmek gerekirse bir önceki örnekte gaib aleyhinde şahadetle ilgili cüzî bir meseleye cevap vermek yerine, gaiplik kavramına odaklanmaktadır. Böylece ferî meselelerden kavramlara, dolayısıyla daha gelişmiş bir fikhî diline geçişin örnekleri verilmektedir. Bir başka açıdan da meseleler üzerinden kazuistik bir şekilde yürüyen fikhî faaliyetin gelişmiş fikhî kavramlar üzerine taşınarak daha teorik bir mahiyete bürünmesi söz konusu olmaktadır.

Yukarıda sarhoşun nikâhına dair zikredilen mesele, kazuistik olarak zikredilen bir meselenin teorik hale getirilmesi noktasında güzel bir örneklilik teşkil etmektedir. Metinde tek bir olay (nikâh ya da boşama) üzerinden anlatılan meseleyi İbn Rüşd genelleştirmekte ve tek tek sarhoşun boşaması, nikâhı şeklinde değil de sarhoşun fiillerinin hükmü şeklinde bakmaktadır. Yine bu teorik bakışı tamamlayacak şekilde öncelikle sarhoş kavramına değinerek sarhoşun iki çeşidi olduğunu vurgulamakta ve buna göre hükümlerin de değiştiğini ifade etmektedir.⁵⁶

İbn Rüşd zaman zaman bu tavrını açık bir şekilde ifade etmektedir. Yani metinde geçen ferî mesele ya da meselelerin hangi üst kavram ya da konuda birleştiklerini ifade etmekte ve sonrasında bunu zikretmektedir. Örneğin şahadete dair birkaç meselenin zikredildiği bir sema kaydına dair açıklamasında, burada zikredilen ve bunlarla aynı manada olan sözlü beyanlar üzerine yapılan şahadetin dört çeşit olduğunu ifade ederek her birini açıklamaktadır.⁵⁷ Burada öncelikle meselede geçen birden çok konunun “sözlü beyanlara dair şahadet” ortak anlamında toplanabileceğini, dolayısıyla burada olmayan

⁵⁵ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 2/248.

⁵⁶ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 4/257-259. Benzer bir örnek için bk. , *el-Beyan ve't-tahsîl*, 4/327-328.

⁵⁷ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 10/14-15.

fakat aynı ortak anlama sahip tüm meselelerin de aynı çatı altına girdiklerini tespit etmiş olmaktadır. Sonrasında bu ortak anlama dair bir taksimi dile getirerek meselenin tüm yönlerini de bir arada zikretmiş olmakta, böylece “sözlü beyana dair şahadet” bahsinin neredeyse tamamı kuşatılmış olmaktadır.⁵⁸

İbn Rüşd’ün, tahsîl faaliyetinin bu çeşidiyle yapmaya çalıştığı şey tam olarak budur. Söz gelimi, nezre dair bir meseleyi ele alırken, soruda sorulan hadiseyle direk alakadar olmak yerine nezir kavramına odaklanmakta ve nezri teorik bir çerçevede anlatmaktadır. Metinde nezirle ilgili, “falanca kişiyle konuşmamaya nezretmiş birinin” nezrinin geçerli olup olmayacağı sorulmakta ve cevabı verilmektedir. Burada yapılmasının nezredileceği binlerce fiilden sadece birisi (falancayla konuşmamak) söz konusu olmaktadır. İbn Rüşd ise meseleye daha teorik yaklaşarak nezir kavramına odaklanmakta ve nezrin her bir çeşidine göre hükmünü zikretmektedir:

- 1- Bir taat nezrinde bulunmak.
- 2- Yapılması haram olan bir şeyi yapmaya dair nezir.
- 3- Terkedilmesi haram olan bir şeyi yapmamaya dair nezir.⁵⁹

İbn Rüşd, tek tek nezre dair her bir örnekle uğraşmak yerine kavramsal çerçeveyi çizip konuyu daha teorik bir çerçevede ve daha küllî bir metodla ele almaktadır. Mesela nezrin yukarıda zikredilen ilk çeşidine bakıldığında, taat kapsamına giren tüm fiillerin nezredilebileceği ifade edilmiş olmakta, böylece taat cinsinden her bir fiilin nezre konu olup olamayacağına dair yüzlerce ayrı meseleye gerek kalmamaktadır. Diğer maddeler de bu şekilde düşünüldüğünde çizilen teorik ve kavramsal çerçeve, içerisinde çok sayıda ferî meseleyi de zımnen barındırmaktadır.⁶⁰

⁵⁸ Şahadet bahsinin farklı konularına dair benzer şekildeki açıklamalar için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 10/ 40, 233.

⁵⁹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 3/129-130.

⁶⁰ Metinde sorulan soru ve cevabın İbn Rüşd’ün açıklamalarında yer almadığı zannedilebilir. Fakat nezrin çeşitlerinin sayılması, bunun dışında kalanların nezir olarak kabul edilmeyeceği ve dolayısıyla bir anlamı olmadığı cevabını zımnen barındırmaktadır. Yukarıdaki örnekte de konuşmak gibi mübah bir iş üzerine yapılan nezrin bir sonuç doğurmayacağı cevabı verilmiş idi. Karısını boşamaya dair nezirde bulunan biriyle ilgili bir başka meselede bu maddeyi de katarak nezrin dört çeşidini daha sarıh bir şekilde sıralamaktadır. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 6/178-179.

İbn Rüşd'ün bu tavrını, mezheb açısından yeni bir aşamanın öncülleri olarak değerlendirmek mümkündür. Özellikle İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249) ve İshak b. Halil'in (öl. 776/1374) muhtasarları gibi mezheb içerisinde büyük kabul görmüş muhtasarların İbn Rüşd'ten sonraki dönemde telif edilmeye başlanmasında, İbn Rüşd'ün mesâil tarzı fıkıh anlayışından daha teorik bir fıkıh anlayışına geçiş çabasının etkisi olmalıdır.⁶¹

2. 3. Dağınık Konuların Bir Araya Getirilmesi

Bu üslubun daha net bir şekilde görülebilmesi için temsil kabiliyeti yüksek bir meseleyi olduğu gibi aktarmak yerinde olacaktır. İbnü'l-Kâsım'ın (öl. 191/806) yaptığı bir aktarımda Mâlik'e; Ramazan'da kastı olmaksızın hanımına bakan ve kendisinden mezi gelen kişinin durumu sorulmaktadır. Mâlik, bu kişinin orucunu kaza etmesi gerektiği cevabını verir. Ardından İbnü'l-Kâsım, Mâlik'e ait başka bir rivayeti aktarır: Ramazanda hanımını öpen kişiye mezi gelmese bile, hareketlenme ve lezzet hâsıl olması halinde kaza gerekir. Aynı sema kaydında İsa b. Dinar ise İbnü'l-Kâsım'dan; hanımını öptüğünde mezi gelmediği sürece hareketlenme olsa da kaza gerekmeyeceği görüşünü zikreder. Mübaşeretle bulunur ve hareketlenme olursa, o vakit mezi gelmese bile kaza gerekir. Son olarak Sahnûn ise İbnü'l-Kâsım'ın bu son görüşünü kabul etmemekte ve bu durumda herhangi bir şey gerekmeyeceğini bildirmektedir.

Görüldüğü üzere mesele bu haliyle hayli dağınık görünmektedir. Zira bu sema kaydında değinilmeyen birtakım hususlar da söz konusudur. İbn Rüşd, meselenin tamamını bir bütün halinde sistematik olarak şöyle açıklamaktadır:

Oruçluyken, lezzetlenme kastı ile hanımına bakan ya da şehvî şeyler düşünen, dokunan öpen ya da mübaşeretle bulunan kişi için herhangi bir şey gerekmez. Bu durumlarda hareketlenme olur ancak mezi gelmezse mezheb içerisinde üç görüş

⁶¹ Zira muhtasar telif türü, mevcut mezheb birikiminin gelişmiş bir fıkıh diliyle ve dolayısıyla daha teorik bir çerçevede ele alınmasını ifade etmektedir. İbn Rüşd'ün bu çabaları, mezheb birikiminin daha teorik çerçevede ele alınmasının önünü açmış ve neticede adı geçen muhtasarlara giden yolda önemli bir görev icra etmiş olabilir. Her iki eserin kaynakları arasında İbn Rüşd'ün önemli bir yer tutması da bunu teyid etmektedir. İbnü'l-Hâcib'in fıkıh ve fıkıh usulü sahalalarında kalem aldığı muhtasarlar ile mezhebin istikrar döneminin başladığına dair ifade için ayrıca bk. Eyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/521; Muhammed İbrahim Ali, *Istılâhü'l-mezheb 'inde'l-mâlikiyye*, (Dubai: Dârü'l-buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-türâs, 2000), 377.

mevcuttur: 1- Kaza gerekir. 2-Bir şey gerekmez. 3- Mübaşeret ile diğerlerinin hükmü birbirinden ayrılır. Mübaşeretten dolayı hareketlenme olursa kaza gerekir.

Yukarıda zikredilen hareketler neticesinde mezi gelmesi durumunda kaza gerekir. Meni gelmesi durumunda ise üç görüş vardır: 1- Hem kaza hem kefaret gerekir. 2- Kaza gerekir kefaret gerekmez. Ancak bu hareketlere devam eder ve bundan sonra inzal vâki olursa kefaret gerekir. 3- Dokunma, öpme ve mübaşeret ile bakma ve düşünmenin birbirinden ayrılması. Öpme, dokunma ve mübaşeretle aşırıya gitmese bile meni gelmesi halinde hem kaza hem de kefaret gerekir. Bakma ve düşünme neticesinde gelen meniden dolayı ise sadece kaza gerekir.⁶²

İbn Rüşd hem meseleye dair burada zikredilmeyen mezheb içerisindeki farklı görüşleri zikrediyor, hem de meselenin burada zikredilmeyen diğer yönlerini gündeme getiriyor. Örneğin meni gelmesi durumuna dair metinde hiçbir şey yer almazken o, şerhinde konuyu gündeme getirerek buna dair görüşleri de kaynaklarıyla beraber sıralamaktadır.

Bu başlık altında İbn Rüşd'ün mezheb içerisindeki tüm farklı görüşleri bir araya getirmesi ve bir değerlendirmeye tabi tutmasını da zikretmek gereklidir. Daha önce de belirtildiği gibi mesail ve sema kayıtlarından oluşan mezheb birikimi soru cevaplardan müteşekkildir. Dolayısıyla meselelerin çoğu soru kime sorulduysa onun verdiği cevaptan ibarettir. Ancak diğer sema kayıtlarında meseleye dair farklı görüşlerin yer alması muhtemeldir. Bu farklı cevaplar mezheb birikimi içerisine dağılmış halde olduğundan, tüm bu birikime sahip olmayan birisinin bunlara ulaşması zor görünmektedir. Hal böyle olunca kim hangi sema kaydından istifade ediyorsa, mezhebin konuya dair görüşünün o olduğunu zannedecektir.

İbn Rüşd ise mezheb birikimine olan vukûfiyeti ile bir sema kaydında zikredilen meseleye dair mezhebde ne kadar görüş varsa bunları ortaya koymaktadır. İbn Rüşd'ü okuyan birisi, aynı meseleye dair verilen tüm cevapları bir arada ve sistematik bir şekilde bulabilmektedir. Buna dair şöyle bir örnek zikredilebilir:

⁶² İbn Rüşd, *el-Mukaddimât*, 2/312-315.

Müslüman biri tarafından, Müslüman yapma niyetiyle satın alınan küçük Rum bir esirin, birkaç gün sonra vefat etmesi halinde cenaze namazı kılınır mı sorusuna Mâlik'in cevabı, "Müslüman olmadıysa kılınmaz" şeklinde olmuştur. Bu sema kaydı İbnü'l-Kâsım'ın Mâlik'ten dinlediklerinden oluştuğu için, bu meseleye dair sadece Mâlik'in cevabı yer almaktadır. Ancak mezheb içerisinde konuya dair farklı görüşler de bulunmakta. İbn Rüşd de bu görüşleri şerhinde sıralamaktadır. Burada ikili bir boşluk doldurma söz konusudur. Zira İbn Rüşd bir yandan konuya dair diğer görüşleri sıralarken, bunu yine metinde zikredilmeyen bir konuyu ekleyerek yapmaktadır. Sema kaydında Mâlik'e sorulan soru sadece bu çocuğun cenaze namazının kılınıp kılınmayacağına dairdir. Ancak bu konuya geçmeden önce bu çocuğun Müslüman olmaya zorlanıp zorlanmayacağına dair görüşleri sıralar. Daha sonrasında buradaki görüşlere göre bu çocuğun Müslümanlığına hükmedilip edilemeyeceği, dolayısıyla namazının kılınıp kılınmayacağına dair görüşleri sahipleri ile beraber zikreder.⁶³

2. Tescih Kavramı

Tescih, kişiyi kastedilen manaya doğru yönlendirmek anlamı taşımaktadır. İbn Rüşd özellikle mezheb fukahasının görüşlerinin zahiren yanlış anlaşılabilceği zaman (وجه قوله) diyerek asıl kastedilen manayı zikrettiği durumlarda kavramı, lügat manasına yakın bir anlamda kullanmaktadır. Bu gibi durumlarda tescihin anlamı; mezheb rivayetleri ve görüşlerinden mücmel olarak aktarılan ve anlamda karışıklık ihtimali olan durumlarda meseleyi açarak karışıklık ve işkâlin kaldırılmasıdır.⁶⁴

İbn Rüşd'ün kullandığı tescih kavramının ıstılah anlamına dair ise Teckânî şöyle bir tarif getirmektedir: "Tescih, cüzî meselelerin umumî asıllara tâbi kılınmasıdır".⁶⁵ Bir başka şekilde ifade edilecek olursa, cüzî fikhî hükümlerle küllî fikhî hükümler arasında irtibat kurulmasıdır. Böylece kuşatılması çok zor olan on binlerce fûrû-i fikhî meselesini tek tek bilmek yerine, küllî hükümlerin elde edilmesi ile onların kapsamına giren cüzî meseleler de kuşatılmış olunacaktır. Bu durum, İbn Rüşd'ün kendisinin ifade ettiği üzere,

⁶³ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 2/213-215.

⁶⁴ Âişe Lerevî, *Menhecü't-Tescih ve't-ta'îl bi'l-kavâ'idî'l-fikhiyye 'inde İbn Rüşd el-Ced fi'l-Beyân ve't-tahsîl* (Kâhire: Dârü's-selâm, 1438/2017), 182.

⁶⁵ İbn Rüşd, *Mesâil-ü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd, (neşredenin girişi)* 1/50.

kendisinden sonra bir hocaya ihtiyaç duyulmayacak bir eser bırakma hedefine de uygun düşmektedir.

Bu açıklamalardan sonra tevcîhe dair daha kapsayıcı şöyle bir tanım verilebilir: Aklî ve naklî delillerinden arınmış olarak ya da tafsilatına girilmeden mücmel olarak gelmiş bir hükmün üzerinden işkâli, karışıklığı, yanlış anlaşılmaları kaldırma, hükmü alındığı kaynağa bağlama/dayandırma işlemidir.⁶⁶

Buna göre tevcîhin üç maksadından bahsedilebilir: 1- Mezheb içerisindeki görüşlerin kaynağının bulunması. 2- Usûl ile fûrû arasındaki birlikteliği sağlamak. 3- Mezheb içerisinde delillerinden arınmış halde gelen görüşlerin heva ve hevesten yudurulmuş görüşler olmadığı, hepsinin bir dayanağının olduğunu göstermek.⁶⁷

Lerevî, daha özeldir İbn Rüşd'ün tevcîh metodu hakkında dört durumun var olduğunu iddia etmektedir: 1- Mezheb görüşleri üzerindeki işkâl ve karışıklığın kaldırılması için gerekli açıklamaların yapılması ve görüş sahibinin kastının doğru belirlenmesi. 2- Hem fer'î mesele ve hem de onun delili üzerinde nazarî bir çalışma yapmak ve aklî ve naklî delilleri bağdaştırmak. 3- Fer'î meselelerin dayandığı asılların tespiti. 4- Tespit edilen bu asıllar üzerine kıyas yapmak suretiyle istinbatta bulunmak.⁶⁸

Bizim tespitimize göre ise İbn Rüşd'ün tevcîhten kastı şu üç şeydir: 1- Meselelerin naslarla temellendirilmesi. 2- Meselelerin aklen temellendirilmesi. 3- Meselelerinin illetlerinin tespiti. Bu maddelerden ilk ikisinin farklı bağlamlarda da değerlendirilmesinin mümkün olması ve tevcîh kavramının daha ziyade üçüncü anlamda kullanılması sebebiyle burada sadece bu üçüncü anlama değinilecektir.

Tevcîhin, meselelerin illetinin tespiti şeklindeki anlamı, bir başka kavram olan ve yine İbn Rüşd'ün bu eserinde kullanılan "ta'lîl" kavramını gündeme getirmektedir. Ta'lîl genel olarak bir hükmün illete dayandırılması, illete bağlanarak açıklanması; bir başka ifade ile hükümlerin makul bir gerekçeye dayandırılması şeklinde tarif edilmektedir.⁶⁹

⁶⁶ Lerevî, Aîşe, *Menhecü't-tevcîh ve't-ta'lîl*, 182.

⁶⁷ Lerevî, Aîşe, *Menhecü't-tevcîh ve't-ta'lîl*, 183.

⁶⁸ Lerevî, Aîşe, *Menhecü't-tevcîh ve't-ta'lîl*, 184.

⁶⁹ H. Yunus Apaydın, "Ta'lîl", *Türkiye Vakfı Diyanet Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/511.

Buna göre ta‘lîl kavramı daha çok hükümlerin aklî olarak temellendirilmesini, rasyonelleştirilmesini ifade etmektedir.

İbn Rüşd zaman zaman vech kavramını illet anlamında kullanmaktadır. Bu durumda vech kavramı, yukarıda zikrettiğimiz umum anlamından daha has bir anlam kazanmaktadır. Örneğin sarımsak yiyen kişinin mescide gelmesinin yasaklanmasını çarşı pazarda dolaşmaya kıyas edilemeyeceğini zikrederken hükmün vechini açıklamakta ve doğrudan hükmün illetini zikretmektedir. O da sarımsağa dair yasağın naslarla sabit olduğu üzere sadece mescide has kılınmasıdır. Mescide gitme yasağı konusunda soğanın sarımsağa kıyasını ise illet birlikteliği sebebiyle doğru bulmaktadır.⁷⁰ Görüldüğü gibi vech ve illet kavramları aynı anlamda kullanılmıştır.⁷¹

Netice olarak tevcihin, ta‘lîli de içine alarak hükmün her anlamda dayanağının belirlenmesi⁷² işlemi, ta‘lîlin ise daha hususi anlamda hükmün, aklî olarak temellendirilmesi işlemi olduğu söylenebilir.⁷³ Klasik ifadeyle her ta‘lîl bir tevcihdir ancak aksi söz konusu değildir.

İbn Rüşd’ün, meselelerin illetini tayin şeklindeki “tevcih”leri farklı şekillerde olabilmektedir: Bazen meseledeki illetin ne olduğunu sarahaten ifade etmekte, bazense “ta‘lîl lâmi” ile başlayan cümlelerle meselenin illetine değinmektedir. Diğer taraftan daha önce belirtildiği gibi vech kavramını illet anlamında da kullanmaktadır. (وجه قوله) diyerek başladığı cümlelerin çoğunda meselenin illetini tayin etmektedir.

İbn Rüşd’ün bu tevcihleri, illetin bizzat kendisi tarafından ortaya çıkarılması şeklinde olduğu gibi, meselede zikredilen, ancak illet olduğu vurgulanmayan şeylerin illet olduğunun vurgulanması şeklinde de olabilmektedir. Örneğin İbnü’l-Kâsım, İmam Mâlik’in mescidin kıble tarafına bir şeyler yazılmasını mekruh gördüğünü aktarıp bunun

⁷⁰ İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 1/461.

⁷¹ Vech ve illet kelimelerini aynı anlamda kullandığı bir diğer örnekte İbn Rüşd, aynı illetten kiminin mekruh hükmünü, kimininse fesad hükmünü çıkardığını ifade etmektedir. Bk. İbn Rüşd, *el-Beyan*, 9/312. Vechin illet anlamında kullanımına dair diğer örnekler için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve’t-tahsîl*, 11/44, 26; 15/166.

⁷² Hakkında muhtelif iki ayrı hüküm zikredilen bir mesele hakkında; “Birinci zikredilen görüş kıyastır. İkincisinin vechi ise sedd-i zerâinin gözetilmesidir” şeklindeki ifadesi, vech kavramıyla hükmün istinbat edildiği kaynakları kastettiği anlaşılmaktadır. İbn Rüşd, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, 1/278.

⁷³ Bu noktada şunu ifade etmek faydalı olacaktır: Burada illet kavramı, teknik anlamda kıyasın bir rüknü olan illetten ziyade ferî meselelerin dayandığı aklî/mantıkî açıklamaları ifade etmektedir. Bu anlamda meselelerin rasyonelleştirilmesine yönelik her türlü açıklama illet olarak ifade edilecektir.

namaz kılanı meşgul edeceğini belirttiğini aktarmaktadır. Mâlik'ten aktarılan bu görüşte aslında meselenin illeti de zikredilmekte ancak ne Mâlik ne de meseleyi aktaran İbnü'l-Kâsım tarafından bu, sarahaten belirtilmemektedir. İbn Rüşd meselenin illetinin, bu yazıların namaz kılanın kalbini meşgul edeceği olduğunu zikretmesi ile illeti sarahaten belirtilmiş olmaktadır.⁷⁴

Bir başka örnekte yine Mâlik'in kendi görüşü için zikrettiği ancak açıkça illet olarak belirtmediği hususun altını çizerek meselenin illeti olduğunu açıkça beyan etmektedir: Bir dokumacıda henüz yarısı dokunmuş bir kumaşın peşin para ile satın alınmasını hoş görmeyen Mâlik, buna sebep olarak kumaş dokumasının başı ile sonunun değişebileceğini gösteriyor. (Dolayısıyla dokumanın sonu mevcut halinden farklı olabileceğinden bir bilinmezlik vardır) Aslında Mâlik bu açıklamasını (لَأَنَّ) şeklinde ta'lîl lâmi ile yaptığından meselenin illeti olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İbn Rüşd, meseleyi şerhinde yine de bu beyanın meselenin illeti olduğunu sarahaten açıklamaktadır.⁷⁵ Meselenin illetine dair herhangi bir işaretin olmadığı, dolayısıyla meselede geçse dahi illet olduğu ancak dakik bir gözle fark edilebilecek kimi durumlarda da illeti sarahaten belli etmektedir. Örneğin; “Küçük çocuğu olan bir cariyeye, çocuğundan ayrılarak aynı binada ikamet eden komşusuna satılır mı?” sorusuna İmam Mâlik olumsuz cevap verdikten sonra, aynı binadaki bu komşusunun başka bir yere taşınabileceği ihtimalini zikreder. İbn Rüşd ise Mâlik'in bu beyanının onun görüşünün illeti olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁷⁶

Bazı tevcihleri ise, mezheb birikiminde yer alan, fakat ele aldığı meselede belirtilmeyen illetlerin tespiti şeklinde olmaktadır. Yani o an incelediği meselenin illetini geniş mezheb birikimi içerisinde âdeta bulup çıkarmaktadır. Bunu yaparken o illetin kim tarafından tespit edilmiş olduğunu belirtmek suretiyle kaynağını da açıklamaktadır.⁷⁷

İbn Rüşd'ün mezheb birikiminden herhangi bir aktarma yapmadan ifade ettiği, dolayısıyla kendine ait olması muhtemel ta'lîlleri de vardır. Örneğin Mâlik, Şeytan taşlama yapıldıktan sonra gerçekleşen nikâhın fesh olacağı ve bunun talak olarak da

⁷⁴ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 2/107-108.

⁷⁵ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 7/285.

⁷⁶ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 11/44. Benzer bir örnek için bk. 9/93-94.

⁷⁷ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 3/72.

sayılmayacağı kanaatindedir. İbn Rüşd meseleyi şerhinde, ihramlı kişiye nikâhın caiz olmamasının illetinin, kadının (yani ondan istifadenin) helal olmaması olduğunu belirtir. Şeytan taşlama sonrası her ne kadar bazı şeyler helal olsa da, ifade tavafı yapana kadar kadın haram olmaya devam edeceğinden nikâh da caiz değildir.⁷⁸Bir diğer örnekte ise İbn Rüşd, açıkça meselede sadece cevap verilip yetinildiği, meselenin illetinin açıklanmadığını ifade ederek kendisi illeti açıklamaktadır.⁷⁹

Ferî meseleler arasında kıyas yapmak, var olan kıyasın doğruluğunu ya da yanlışlığını belirlemek ya da kıyasın terk edilip istihsanın alındığı belirtmek amacıyla da illet tespitinde bulunabilmektedir. Mesela Mâlik ve ashabının görüşü keylî ve veznî (yani mislî) mallarda “havâletü’l-esvâk”ın, fevt sebebi kabul edilmemesi şeklindedir. İbn Rüşd aslında ticaret mallarında olduğu gibi bunlarda da fevt sebebi kabul edilmesinin daha uygun olacağı kanaatindedir. Çünkü “havâletü’l-esvâk”ın ticaret mallarında fevt sebebi sayılmasının illeti, bu malların değerindeki eksilme veya artmanın, akdin taraflarından birine zarar vermesidir. Bu illet veznî ve keylî mallarda da söz konusudur.⁸⁰

Bir başka örnekte sirkeye kuru üzüm ve hurma konulmasında bir beis olmadığı, bunu sadece içeceklerde mekruh olduğu bildirilmektedir. İbn Rüşd meselenin illetinin, bu ikisinin içeceklerde kolay bir şekilde sarhoş edici özelliğe dönüşebilmesi olduğunu ifade ettikten sonra, sirkede bu illet olmadığından, içeceğe kıyas edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁸¹

İbn Rüşd, zaman zaman meseleye dair birden fazla illet zikretmekte ve bu illetler arasında bir tercihte bulunmaktadır. Örneğin, kendilerine cuma farz olan bir grubun cumayı kaçırmaları durumunda öğlen namazını cemaatle kılmaları mekruhtur. İbn Rüşd bu hükmün illeti olarak biri cumanın saygınlığını korumak, diğeri bidat ehline bu anlamda bir yol açmamak şeklinde zikredilen iki illetten ikincisini ezhar olarak niteleyip tercih etmektedir.⁸²

⁷⁸ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 4/338.

⁷⁹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 14/526. İbn Rüşd’ün meselelerin illetini tespiti yönelik benzer açıklamalarına dair örnekler için bk. İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 4/390; 6/461; 7/185; 8/164-165; 10/254; 12/15.

⁸⁰ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 7/379.

⁸¹ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 16/292.

⁸² İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 1/502.

Metinde zikredilen illetin doğru olmadığını belirtip kendince meselenin doğru illetini tayin etmesi de söz konusudur. Mesela yolcu ve mukim kimselerden oluşan bir cemaate imamlık yapan bir yolcunun abdestinin bozulması sebebiyle mukim birisini yerine geçirmesi ve onun da namazı dört rekâta tamamlaması durumunda İbnü'l-Kâsım'a göre imamın namazı tamam iken, arkasındaki yolcu ve mukim cemaatin her ikisinin de namazı iade etmeleri gerekir. İbnü'l-Kâsım bu hükmün illeti olarak bir namazın iki imamının olmamasını tespit etmiştir. İbn Rüşd bu illeti reddederek bu meseledeki illetin mukim ve yolcular için birbirinden farklı olduğunu belirtir. Buna göre yolcuların namazlarını iade etmelerinin illeti, namazlarını başlangıçtaki niyetlerinden farklı olarak bitirmeleridir. Zira namaza başlarken namazı kısaltmaya niyet etmişken sonrasında dört rekât kılmışlardır. Mukim olanlara dair hükmün illeti ise, onların tek kılmaları gereken bir namazı bir imamla kılmış olmalarıdır.⁸³

Sonuç

Mâllikî Mezhebi'nin Endülüs'teki önemli temsilcilerinden biri olan Dede İbn Rüşd, gerek tedris gerekse telif faaliyetleri ile mezhebe önemli katkılar sunmuş bir fakihdir. Fürû-i fıkha dair hacimli eseri el-Beyan ve't-tahsîl de bu katkıların en önde gelen ürünlerinden biridir. Utbî'nin (ö. 255/869) kaleme aldığı, ilgiyle karşılanan ve bir dönem Endülüs'te ders kitabı olarak okutulan el-Müstahreçe adlı çalışmasına bir şerh olarak kaleme aldığı bu eser, klasik şerh formatının önüne geçerek özgün bir çalışma halini almıştır. Eser, telifinden kısa bir süre sonra asıl metnin önüne geçerek onu unutturmuştur.

İbn Rüşd, özellikle bu eserinde, kendisine gelene kadarki neredeyse tüm mezheb birikimini bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Özellikle mesâil tarzı eserlerle ve dağınık bir şekilde gelen mezheb birikiminin, belli bir tasnife tutulmasını, derlenip toparlanmasını ve mevcut birikimin temellendirilmesini sağlamıştır. Bu mesâisini oluşturan her bir unsur için de bazı kavramlar kullanmış, bu kavramları eserinin ismi içerisinde de zikretmiştir. Böylece telif ettiği bu eserde, daha ismiyle dahi fikhî mesaisi hakkında bir ön bilgi sunmaktadır.

⁸³ İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-tahsîl*, 2/96-97.

Bu kavramlardan ikisi tahsîl ve tevcih kavramlarıdır. Bir şeyi fazlalıklarından arındırarak asıl maksadına ulaştırmak anlamındaki tahsîl İbn Rüşd'ün eserlerinde üç anlamda kullanılmaktadır: 1-Meseledeki boşlukların doldurulması, 2- meselenin zikredilmeyen yönlerine temas, 3-dağınık konuların bir araya getirilmesi... Tevcîh ise biri geniş diğeri daha dar olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır: Geniş anlamda meseleler ile kaynakları arasındaki irtibatı kurmak, hükmün dayanağını ifade etmek iken, daha dar anlamda ise meselelerin illetinin tespiti anlamına gelmektedir. Bu ikinci anlamıyla “ta‘lîl” kavramıyla eş anlamlı olmaktadır.

Kaynakça

- Anawati, Georges C. *Müellefâtü İbn Rüşd*. Cezâir: el-Munazzamatü'l-Arabiyye, 1978.
- Apaydın, H. Yunus. "Ta'îl". *Türkiye Vakfı Diyanet Ansiklopedisi*. 39/511-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed. *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-lübânî, 1. Basım, 1989.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*, 3 Cilt. Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2007.
- İbn Ebî Usaybi'a, Ebu'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım. *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*. thk. Nizar Rıza. Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-hayat, t.y.
- İbn İzârî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-muğrib fi ihtisâri ahhâri mülûki'l-endelüs ve'l-mağrib*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Tunus: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2013.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmîyye, 1. Basım, 2005.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'îl fi mesâili'l-Müstahrece*. thk. Muhammed Haccî vd. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât li binâi mâ iktedathu rusûmü'l-Müdevvene mine'l-ahkâmi's-şer'iyât ve't-tahsîlâtü'l-muhkemât li ümmehâti mesâilîhe'l-müşkilât*. thk. Muhammed Haccî vd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1435/2014.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed. *Mesâilü Ebi'l-velîd İbn Rüşd*. thk. Muhammed Habib et-Teckânî. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2. Basım, 1993.

- Küçük, Raşit. “İsnad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İbrahimoglu, Bilal. Dede İbn Rüşd’ün Mâlikî Mezhebindeki Konumu. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Lerevî, Âişe. *Menhecû’t-Tevcîh ve’t-ta’lîl bi’l-kavâ’idi’l-fikhiyye ‘inde İbn Rüşd el-Ced fi’l-Beyân ve’t-tahsîl*. Kâhire: Dârü’s-selâm, 1. Basım, 1438/2017.
- Muhammed İbrahim Ali. *Istîlâhü’l-mezheb ‘inde’l-mâlikîyye*. Dubai: Dârü’l-buhûs li’d-dirâsâti’l-İslâmiyye ve ihyâi’t-türâs, 1. Basım, 2000.
- Muhtar b. Tahir et-Tilîfî. *İbn Rüşd ve Kitâbuhu el-Mukaddimât*. Trablus: Dârü’l-Arabiyye li’l-kitâb, 1988.
- Murtaza Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak. *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. 40 Cilt. b.y.y, Dârü’l-Hidâye, t.y.
- Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebi’nin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İfav, 1. Basım, 2015.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Cami’u’s-sahîh*. 5 Cilt. Lübnân: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye. 2. Basım, 2007.